कथासारः

हितोपदेशस्य परिचयः

हितस्य उपदेशो हितोपदेशः। अर्थाद् एतादृशः कथाविशेषस्य सङ्ग्रहो यत्र प्राणिकल्याणार्थं ज्ञानं स्यादिति। एष हितोपदेशः पःातन्त्रान्निर्गत एकः कथासङ्ग्रहोऽस्ति। पशुकथानामेष कथासङ्ग्रहोऽतीवलोकप्रियो वर्तते। अस्य हितोपदेशस्य चत्वारः परिच्छेदाः उपलभ्यन्ते- (1) मित्रलाभः, (2) सुहृद्भेदः (3) विग्रहः (4) सन्धिश्च।

एषु चतुर्षु परिच्छेदेषु चतुर्णामुपायानां (साम-दान-दण्ड-भेदानाम्) वर्णनं बालानां सुखबोधाय कथारूपेण सरलतया विहितम्। अस्य भाषा पःातन्त्रस्य भाषापेक्षया अर्वाचीना सरला च वर्तते। अस्यानुवादो नानासु भाषाष्वपि सञ्जातः। नारायण पण्डितेनात्र शिक्षादायककथामाध्यमेन नीतिशास्त्रस्य, राजनीतेस्तथान्येषां सामाजिक-नियमानां शिक्षा प्रदत्ता। सङ्ग्रहस्यास्य रचना मूलतो गद्ये जाता किन्तु पदे-पदे प्रचुरतया पद्यानामपि प्रयोगोऽभवत्। अत्र लेखकेन स्वमतानां पुष्ट्यर्थं महाभारत-धर्मशास्त्र-पुराणादिभ्यश्च उदाहरणानि प्रदत्तानि। अत्र पःातन्त्रस्य गद्यानां 2/5 भागस्तथा पद्यानां 1/3 भागो लभते। अस्य शैली शिक्षाप्रदायिनी वर्तते, अतोऽस्य भाषा अतीव सरला वर्तते। अस्य लोकप्रियतायाः कारणमपि एतदेव प्रतीयते। अत्र दीर्घसमासानां, क्लिष्टवाक्यानां, दुरुहान्वयानाःा प्रायशोऽभावो दृश्यते। भावसौन्दर्यमपि चित्ताकर्षकं च वर्तते।

कर्तुः परिचयः -

हितोपदेशनामधेयस्य कथारत्नस्य लेखको नारायण पण्डित आसीत्। असौ बङ्गनरेशस्य श्रीमतो धवलचन्द्रस्य सभापण्डितः (आश्रितकविः) आसीत्। हितोपदेशस्य अनेन श्लोकेन ज्ञायते यन्नृपस्य प्रेरणयैव नारायण पण्डितेन एष कथासङ्ग्रहो लिखितः। तद्यथा-

'श्रीमद्धवलचन्द्रोऽसौ जीयान्माण्डुलिको रिपून्।
येनाऽयं सङ्ग्रहो यत्नांल्लेखयित्वा प्रचारितः॥'

अस्य लेखकस्य जनिकालश्चतुर्दशशताब्द्याः समीपे मन्यते। हितोपदेशस्य 1373 ई.वर्षस्य एकस्यां पाण्डुलिप्यां भट्टारकवारस्य (रविवारस्य) उल्लेख एतादृशदिवसकृते लेखकेन विहितो यस्मिन् दिवसे कार्यं गर्हितं भवति। अस्याः शब्दावल्याः प्रयोग 900 ई. पूर्वं नासीत्, अतो लेखकस्य कथासङ्ग्रहस्य च कालः डॉ.कीथ महोदयः 900 ई.वर्षतः 1373 ई.मध्ये स्वीकृतवान्। कविनिर्मितैः पद्यैस्तस्योन्नतकाव्यशक्तेर्ज्ञानं भवति।

-

कथामुखम् (प्रस्तावना)

भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रनामधेयं नगरमासीत्। तत्र सुदर्शननामधेयो नृपो राज्यमकरोत्। एकदा स नृपः केनापि पठ्यमानं श्लोकद्वयं श्रुतवान् -

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम्।
सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः॥
यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्॥

एतच्छ्रुत्वा स नृप उन्मार्गगामिनाम् अनधिगत-शास्त्राणाम् आत्मनः पुत्राणां कृते पण्डितसभाम् आयोजितवान्। तत्रात्मनः पुत्रान् विद्यायुक्तान् विधातुं तेन पण्डितानां पुरतः प्रश्न उपस्थापितः। तत्रोपस्थितेषुविद्वन्मण्डलेषु विष्णुशर्मा नामधेयः पण्डितोऽब्रवीत्-देव! एतान् राजपुत्रान् नीतिशास्त्रमध्यापयितुमहं समर्थोऽस्मि। षण्मासाभ्यन्तरेऽहं भवत्पुत्रान् नीतिशास्त्रनिपुणान् कर्तुं शक्नोमि। एतदाकर्ण्य स नृपः स्वकीयान् पुत्रान् तस्य विष्णुशर्मणो हस्ते ससम्मानं समर्पितवान्।

पण्डित विष्णुशर्मा राजपुत्रान् एकत्रीकृत्य राजप्रासादं गुरुकुलं विधाय नीतिशास्त्रोपदेशं प्रारभत्।

पण्डितविष्णुशर्मा निम्नाङ्कितेन पद्येनाध्यापनं प्रारब्धवान् यत्र बुद्धिमत्ताया मित्रतायाश्चोपयोगिता प्रतिपादिता आसीत्-

असाधना वित्तहीना बुद्धिमन्तः सुहृत्तमाः।
साधयन्त्याशु कार्याणि काककूर्ममृगाखुवत्॥

एतदनन्तरं श्रीमता शर्मणा श्रोतॄणां राजपुत्राणां कृते कथारब्धा।

मूलकथा -

गोदावरी नद्यास्तीरे महान् शाल्मलिवृक्ष आसीत्। तत्र रात्रौ बहवः पक्षिणो नानादेशादागत्य निवसन्तिस्म। एकदा क्षपावसानसमये लघुपतनकनामधेयो वायसः सपाशं कमपि व्याधमपश्यत्। तमवलोक्य तस्य मनसि चिन्ता सञ्जाता। स व्याघः तस्मिन्नेव वने तण्डुलकणान् विकीर्य जालं प्रसार्य प्रछन्नो भूत्वाऽतिष्ठत्। तस्मिन्नेव काले कपोतराजश्चित्रग्रीवः सपरिवारो नभोमण्डलात् तान् तण्डुलकणान् अपश्यत्। तान् तण्डुलान् दृष्ट्वा कपोताः भोक्तुमतीव व्याकुलाऽभूवन्, किन्तु चित्रग्रीवस्तान् कपोतान् निवारयन् कथयति यद् अस्मिन् निर्जने वने तण्डुलकणानां दर्शनं कथं सम्भवति? नूनमत्र कश्चिद् हेतुर्विद्यते। अतस्तद्भक्षणे लोभो नैव कार्यः। अस्मिन्नेव प्रसङ्गे स लुब्धपथिकवृद्धव्याघ्रयोः कथां श्रावयति।

कपोताः तद्वचनं तिरस्कृत्य तान् तण्डुलान् भोक्तुं यदावतरन्ति तदानीमेव पाशबद्धा भवन्ति। चित्रग्रीवः पाशबद्धान् तानवलोक्य पाशमादाय युगपद् उड्ड्यनार्थं तान् कपोतान् प्रेरयति। तत्प्रेरणया सर्वे कपोताः जालमादाय उद्गच्छन्ति। स व्याघः तान् उड्डीयमानान् कपोतान् अवलोक्य सशोकं प्रत्यावर्तत।

सपरिवारः कपोतराजः सपाशमात्मनो मित्रस्य हिरण्यकस्य समीपं गण्डकी नद्यास्तटमुपागच्छत्। चित्रग्रीवस्य वचनमाकर्ण्य स मूषको विवराद् बहिरागत्य पाशबद्धं मित्रं विलोक्य साश्चर्यं बन्धनस्य कारणं पृच्छति। एतत्तु कर्मफलबन्धनमस्तीति चित्रग्रीवो वदति। हिरण्यकश्च पूर्वं मित्रस्य पाशं छेत्तुमिच्छति परं कपोतराजः स्वाश्रितानां कपोतानां पाशबन्धनं छेदनार्थं बहुविधं तर्कमुपस्थापयति। एतदाकर्ण्य मूषकः पूर्वं कपोतानां तदनन्तरं मित्रस्य चित्रग्रीवस्य बन्धनं छिनत्ति। हिरण्यको मित्राणि सादरं सम्पूज्य कथयति यत् भवन्तः साम्प्रतं समागतात् संकटात् स्वतन्त्राः सञ्जाताः। ततः कपोतराजः सपरिवारो यथेष्टदेशं प्रस्थितः।

-

वृद्धव्याघ्र-लुब्धपथिककथा

कस्मिंश्चित् सरोवरतटे एको वृद्धो व्याघ्रः कृतस्नातः सुवर्णवलयहस्त उच्चस्वरेण वदति स्म- भो भोः पान्थाः ! इदं सुवर्ण कङ्कणं गृह्यन्ताम्। कश्चिद्लोभाकृष्टः पथिकः तदानीं तत्रागत्य ब्रूते यदहं दानं गृहीतुमिच्छामि, परं त्वयि हिंसके कथं विश्वसिमि। तदा व्याघ्रो वदति- श्रृणु रे पान्थ ! यौवनकाले मया बहुनि दुर्वृत्तानि कृतानि,परमिदानीं मे गात्रं शिथिलं सञ्जातम्। सम्प्रति दानं दत्वा पूर्वकृतकर्मणां प्रायश्चित्तं चिकीर्षामि। अतस्त्वं सरसि स्नात्वा एतत्सुवर्णकङ्कणं स्वीकुरु। लोभाकृष्टः पान्थो यदा सरसि स्नातुं प्रविष्टस्तदा पङ्के निमग्नः पलायितुं चाक्षमः सञ्जातः। तदा तेन विचारितं यन्मयाऽस्मिन् हिंसके यत्प्रत्ययो विहितः तन्नोचितः, स पथिको यदा एवमचिन्तयत्तदानीमेव स व्याघ्रस्तं निहत्याखादच्च।

-

मृगश्रृगालयोर्मैत्री

हिरण्यकेन विहितोपकारं दृष्ट्वा लघुपतनकनामावायसोऽपि मूषिकराजेन सह मैत्रीमभिलषति। यदा हिरण्यकः परिचयं कर्तुमिच्छति तदा लघुपतनकनामा वायसोऽस्मीति काको वदति, तदाकर्ण्य हिरण्यको ब्रूते यत्- त्वया सह मम मैत्री भवितुं न शक्नोति। यतोहि-मूषकः तव खाद्यो भवति, भवाः तत्खादकः। एतदर्थं भक्ष्यभक्षकयोर्मैत्री विपत्तेः कारणं भवति। उक्तः -

भक्ष्य-भक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेरेव कारणम्।
श्रृगालात् पाशबद्धोऽसौ मृगः काकेन रक्षितः॥

तदनन्तरं हिरण्यक इमां कथां कथयति- मगधदेशे चम्पकवती नाम अरण्यानी आसीत्। तत्र मृगकाकौ स्नेहातिशयेन निवसतः। तत्र मृगमांसेच्छुकः कश्चिज्जम्बूको मृगमुपागच्छत्। काकः तं श्रृगालमवलोक्य परिचयं ज्ञातुमिच्छति, तदा श्रृगालो ब्रूते क्षुद्रबुद्धिनामा जम्बूकोऽस्मि। अस्मिन्नरण्ये बन्धुहीनोऽहं मृतवदेकाकी निवसन् मैत्रीकामनया समागतोऽस्मि। एतदाकर्ण्य काको ब्रूते सहसागतानामुपरि विश्वासो नैव कर्तव्यः। यतोहि-

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्।
मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृघ्रो जरद्गवः॥

-

भैरवनामव्याधस्य-लोलुपश्रृगालस्य च कथा

कल्याणकटकनाम्नि देशे भैरवनामा व्याधः प्रतिवसति स्म। एकदा स धनुरादाय मृगमन्विष्यन् विन्ध्याटवीं गतः। तेन एको मृगो व्यापादितः। तमादाय गच्छता तेन एकः शूकरो दृष्टः। मृगं भूमौ निधाय तेन शूकरः शरेण हतः। स व्याधो मुष्कदेशे हतः। तयोः पादास्फालनेन एकः सर्पोऽपि मृतः। अत्रान्तरे कश्चित् दीर्घरावो नामा लोलुपः श्रृगालः तत्रागच्छत्। तान् मृतान् मृगव्याधसर्पशूकरान् दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्- अहो! भाग्यम्। अद्य महद्भोज्यं समुपस्थितम्। अतः प्रथमन्तु कोदण्डलग्नं स्नायुबन्धनमेव खादामि' इति निश्चित्य स स्नायुबन्धनं खादितुं प्रवृत्तः। ततश्छिन्ने स्नायुबन्धने द्रुतम् उत्पतितेन धनुषा हृदि निर्भिन्नः स मृतः। अत नीतिकारैरुक्तम्-

कर्तव्यः सञ्चयो नित्यं कर्तव्यो नातिसःायः।

-

हस्ति-धूर्तश्रृगालयोः कथा

ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती आसीत्। तं दृष्ट्वा सर्वे शृगालाश्चिन्तयन्ति स्म- 'यद्ययं केनाप्युपायेन म्रियते, तदास्माकं अस्य देहेन मासचतुष्टयं भोजनं भवेत्।' इत्याकर्ण्य एकेन वृद्धशृगालेन प्रतिज्ञा कृता- 'मम बुद्धिप्रभावादेव अस्य मरणं भविष्यति।' इत्युक्त्वा स कर्पूरतिलकस्य समीपं गत्वा साष्टाङ्गपातं प्रणम्य उवाच- देव! कृपां कुरु। करिणि पृष्टे सति स उवाच- सर्वैः वनवासिभिरहं भवत्सकाशं सम्प्रेषितः, यद् भवन्तं विना राज्यं व्यवस्थातुं न युक्तम्, अतः अटवीराज्ये अभिषेक्तुं भवान् निरूपितः। अतः शीघ्रं गच्छतु भवान्। कर्पूरतिलकोऽपि राज्यलोभवशात् चलितुमुद्यतोऽभूत्। शृगालदर्शितमार्गेण धावन् स महापङ्के निमग्नः। तदा तेनोक्तम् 'सखे शृगाल! किमधुना करणीयम्? शृगालेन विहस्य उक्तम् - मद्विधस्य धूर्तस्य वचसि त्वया विश्वासः कृतः, तस्य फलं भुज्यताम्। एवं स हस्ती पञ्चत्वं गतः। अतो नीतिकारैरुक्तम्- यत् कार्यमुपायेन शक्यं तत् पराक्रमेण नैव कर्तुं शक्यते।

-

मूषक-परिव्राजकयोः कथा

चम्पकाभिधानायां नगर्यां परिव्राजकानाम् आश्रमः आसीत्। तत्र चूडाकर्णो नामधेयः परिव्राजकः प्रतिवसति स्म। स भोजनावशिष्टभिक्षान्नसहितं भिक्षापात्रं नागदन्ते अवस्थाप्य तत्रैव स्वपिति स्म। हिरण्यकनामा मूषकश्च तदन्नम् उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य भक्षयति स्म। एकदा तस्य प्रियसुहृद् वीणाकर्णस्तत्र समायातः। तेन कूर्दन् सन् मूषको दृष्टः। स व्यचिन्तयत्- स्वल्पबलोऽयं मूषकः कथमेतावद् दूरमुत्पतति? तदत्र केनाऽपि कारणेन भवितव्यम्। क्षणं विचिन्त्य वीणाकर्णेन उक्तम् - अत्र धनबाहुल्यमेव कारणं प्रतिभाति।